

Žeimelio apylinkių priešistorė

Algirdas Girininkas

Turtingas ir gražus Žiemgalos kraštas išraižytas šimtais upelių, kurie plukdo savo vandenį į Mūšą ir Lielupę. Lygumos, lygumos, tik didesnių upių lomos ir rėvos paįvairina kraštovaizdį. Per ilgus šimtmečius didesni miškų masyvai sunyko, liko krūmokšliai, vadinami kulynais, ir upių šlaitai, apaugę nedideliais medžiais.

Žeimelio apylinkių priešistorės paminklų lokalizacijai didelės reikšmės turėjo J. Šliavo (1930–1979) kraštotyrinė ir muziejinė veikla. Jo dėka čia išaiškinta daug gyvenviečių, kapinynų, senkapių, dubenuotųjų ir žymėtųjų akmenų. Archeologinius tyrinėjimus Žeimelio apylinkėje vykdė archeologai V. Urbanavičius, O. Navickaitė-Kuncienė, E. Striškienė bei R. Jarockis.

Žiemgalos vardas į rašytinius šaltinius pateko vėlokai. Danų kronikoje „*Anales Ryenses*“ rašoma, kad apie 870 m. vikingai pajungė sau visą Prūsiją, Žiemgalą (Semigaliam), karelių žemę ir daug kitų šalių. „*Ingvaro saga*je“ pasakojama apie narsų vikingą Ingvarą (mirusį 1041 m.), kuris kartu su Anundu plaukęs pas žiemgalius priversti juos mokėti duoklę. Pietų Švedijoje (Sodermanland srityje) rasti du akmenys, kuriuose iškaltame runų tekste minima Žiemgala. Nuo XII a. pr. Žiemgalą pradeda minėti Rusios metraščiai, o nuo XIII a. – vokiečių kalavijuočių šaltiniai. Žiemgalių žemę kalavijuočių šaltiniai skirstė į 7 sritis: Duobenę (Dobebe, Dubene), Spamenę (Spamene), Duobelenę (Dubelene), Tervetenę (Thervetene), Silenę (Sillene), Žagarę (Sagare, Sagera), Upmalę (Upemolle).

Manoma, kad iki vokiečių Kalavijuočių ordino invazijos žiemgaliai kokio nors vieningesnio politinio vieneto nesudarė. Nedideles teritorijas valdė atskiri kunigaikščiai. Iš visų Livonijos genčių žiemgaliai ilgiausiai priešinosi vokiečiams. Ilgas buvo žiemgalių pasipriešinimas tiek Kalavijuočių ordinui, tiek lietuviams. 1250 m. Žiemgala užkariaujama, 1258 m. ji išsivaduoja, 1272 m. vėl pasiduoda Livonijos ordinui, 1279 m. vėl išsivaduoja ir tik 1291 m. galutinai užimama. Dažnai ant buvusių žiemgalių pilių Kalavijuočių ordinas statėsi savas – mūrines pilies. Taip žiemgalių Duobelės medinės pilaitės vietoje 1335 m. išaugo ordino komtūro mūrinė pilis, o Bauskės pilies vietoje 1443 m. – ordino Fogto pilis. 1336 m. Tervetėje ir

1321 m. Mežuotnėje – ordino pilys. Žiemgalą puolė ir lietuviai. Todėl 1219 m. Mežuotnės pilies žemgaliai, puolami lietuvių, sutiko su Livonijos vyskupo pasiūlymu krikštytis, ir taip buvo apginti nuo lietuvių, tačiau žiemgalių vadas Viestartas išmušė ordino karius, o apsikrikštiję žiemgaliai atsimetė nuo tikėjimo. 1290 m. Sidabrės pilies sudeginimu baigėsi žiemgalių laisvės kovos. Jų gyventi plotai Mūšos–Lielupės baseine XIII–XIV a. atsidūrė dviejose valstybėse: pietinis – Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, o šiaurinis – Livonijoje.

Šias negandas patyrė ir Žeimelio apylinkių gyventojai, kurių pėdsakai siekia vėlyvojo neolito (III tūkst. pr. Kr.) laikotarpį. Pavienių akmens amžiaus radinių aptikta prie Beržtalio upelio piečiau Žeimelio miestelio. Tai nežymiai siaurėjančia pentimi akmeninis įtveriamasis kirvukas, šlifuoto titnaginiu kirvuko ašmenų fragmentas, o prie Diržių – laivinis kovos kirvis (pav. 1). Pavienių titnaginių dirbinių: peiliukas, gremžtukas, skeltelės su retušu, kurie taip pat datuojami vėlyvojo neolito laikotarpiu, aptikti Viršyčio ir Kapupės santakoje piečiau Kairelių kapinaičių. Pavienių titnaginių skelčių ir nuoskalų aptikta ir prie Nociūnų kaimo esančioje Beržtalio upelio kilpoje.

Apie bronzos amžiuje gyvenusius Žeimelio apylinkėse žmones mena Pažeimėje aptiktas įtveriamasis skobtinis kirvelis, datuojamas II tūkst. pr. Kr. paskutiniu ketvirčiu. Bronzos amžiaus pabaigoje (VIII–V a. pr. Kr.) Žeimelio apylinkės priklausė brūkšniuotosios keramikos vakarinei sričiai. Pavienių brūkšniuotosios keramikos puodų šukių aptikta 2001 m., vykdant žvalgomuosius tyrinėjimus Kairelių kaimo vakarinėje dalyje prie Kapupės. Piečiau Žeimelio, prie Beržtalio upės, J. Šliavas yra radęs brūkšniuotosios keramikos kultūros laikotarpiui priskiriamą puodelį.

Kol kas vienintelis senojo geležies amžiaus (I–IV a.) palaidojimo paminklas aptiktas į šiaurės rytus nuo Margių kaimo, kairiajame Kapupės krante, Kurganais vadinamame lauke. Ten dar iki Antrojo pasaulinio karo yra buvęs pilkapynas, kuris pokario metais buvo visai sunaikintas. Šis pilkapynas, kuriame būta pilkapių su akmenų vainikais, mena tuos laikus, kai Šiaurės Lietuvoje ir Pietų Latvijoje senajame geležies amžiuje egzistavo pilkapių kultūrinė sritis, priskiriama žiemgaliams ir žemaičiams, kuri išsirutuliojo iš *Brūkšniuotosios keramikos* kultūros. Šiai pilkapių kultūrai galima priskirti keletą gyvenviečių, aptiktų Kaireliuose ir Steigviliuose. Ypač išsiskiria Kairelių gyvenvietė, kurios kultūrinis sluoksnis

aptinkamas abipus Viršyčio upelio. Pastarosiose gyvenvietėse buvo aptikta puodų grublėtu ir lygiu paviršiumi, kaulinių adiklių, verpstukų, metalo liejimo formelių, geležies gargažių.

Iš Pilkapių kultūros apie IV–V a. po Kr. išsiskyrė žiemgaliai. Šiuo laikotarpiu pastebimi tam tikri pokyčiai ir dvasiniame gyvenime. Pilkapius su akmenų vainikais pakeičia plokštiniai kapai, kurie būdingi žiemgalių genčiai.

Žiemgaloje, pastebėjus kiek didesnę aukštumėlę ar smėlėtą vietą, neapsirinkant gali pasakyti, kad čia galima būti kapinynas ar gyvenvietė. Žeimelyje ir jo apylinkėse aptikta plokštinių kapinynų, kuriuose esama daug palaidojimų, datuojamų V–XII – XIII a. V–XII a. buvo laidojama toje pačioje vietoje, kur buvo ankstesni pilkapynai. Tai rodo, kad, formuojantis žiemgalių genčiai, nemažos įtakos turėjo vietiniai Šiaurės Lietuvos ir Pietų Latvijos pilkapių kultūros gyventojai.

Žeimelyje prie Beržtalio ir bevardžio upelio santakos yra buvęs didelis kapinynas ir kiek piečiau – to paties laikotarpio gyvenvietė. Kapinynas ir gyvenvietė yra užstatyta, tačiau kasmet tai vienoje, tai kitoje vietoje randama pavienių dirbinių o kartais aptinkama net gerai išlikusių **kapų**. Žeimelio kapinyną, pagal išlikusius radinius galima datuoti V–XII a.

Geriau pažįstamas yra Diržių plokštinis kapinynas, kuris priešistorės tyrinėtojams žinomas jau nuo 1957 metų. Kapinynas yra Diržių gyvenvietėje ant kalvos kairiajame Beržtalio upelio krante – didžiuliam 6 ha plote, kur stovėjo mokyklos pastatas, o nuo 1990 m. pietvakarinėje kalvos pusėje atidarytas žvyro karjeras. Kapinynas Diržiuose senienų mėgėjų yra labai intensyviai ardomas. Archeologiniai tyrinėjimai šiame kapinyne buvo vykdomi 1996–1997, 1999 ir 2001 metais. Iširta apie 100 kapų, kuriuose aptikta V–XI a. datuotinių **įkapių**.

2001 m. vakarinėje kapinyno dalyje aptiktos to paties laikmečio gyvenvietės liekanos. Tai dvi ūkinės duobės, kuriose rasta lipdytinės keramikos.

To paties laikotarpio išardytų plokštinio kapinyno liekanų aptikta ir Kairelių gyvenvietės teritorijoje, esančioje kairėje Viršyčio upelio pusėje piečiau dabartinių kapinaičių. Manoma, kad VII–XII a. ir vėlesniu laikotarpiu datuojamų kapinyno liekanų gali būti dabartinių kapinių teritorijoje ir į vakarus nuo jų esančiame lauke, aptinkama daug žmonių kaulų iš išardytų ar ardomų kapų.

Žeimelio ir jo apylinkių gyventojai V–XII a. mirusiuosius laidojo nedegintus – plokštiniuose kapinyuose. Tam buvo parenkama kalva netoli upelio. Vienoje vietoje

laidota tris–keturis šimtmečius, o kai kur vos ne pusę tūkstančio metų.

Pastebėta, kad ankstesni kapai yra kalvų pašlaitėse, arčiau upelio kranto, vėlesni – aukštesnėse vietose ir išsidėstę eilėmis. Tokios eilės pastebėtos ne tik Diržių, bet ir kituose tirtuose Žiemgalos kapinyuose – Jauneikiuose, Šukionyse.

Duobės mirusiams kastos pailgos, užapvalintais kampais, tačiau ne gilesnės kaip 1,5 metro. Duobės vaikams – tik iki 40 cm gylio.

V–VII a. Žemelio apylinkių mirusieji dažniausiai laidoti be karstų, nes daugelyje to meto kapų aptinkami smeigtukai, kuriais buvo susegama drobulė. VIII–XII a. mirusieji laidoti skobtiniuose karstuose, nors nemaža dalis dar ir be jų. Pastebima priešpriešinė vyrų ir moterų laidosenos orientacija. V–VII a. vyrai dažniausiai guldyti galvomis į pietus – pietvakarius ar pietryčius, o moterys – į šiaurę, šiaurės rytus ar šiaurės vakarus. VII–VIII a. įvyksta pakitimai laidojimo krypties atžvilgiu. Jei V–VII a. vyrai buvo laidoti galvomis į pietus, tai VIII–XII a. – galvomis į šiaurę. Moterys – atvirkščiai.

Visada mirusieji buvo laidojami nedeginti, guldyti ant nugaros, ištiestomis ir suglaustomis kojomis bei krūtinės srityje sudėtomis rankomis.

Laidojant mirusiuosius kartu laidoti ginklai, darbo įrankiai ir papuošalai. Pagal nusistovėjusius papročius į kapą dedami daiktai turėjo savo vietą. Moterims ir vyrams papuošalai buvo padedami taip, kaip jie buvo nešiojami, vyrams ietys – šalia galvos (pav. 3; 3), kovos peiliai – kairėje kojų pusėje, kovos peiliai-kalavijai – skersai dubens, kirviai – dešinėje juosmens ar galvos pusėje, o peikenos – kojų juosmens srityje. Retai, tačiau aptinkami ir geriamieji ragai. Vienas toks geriamojo rago apkalas buvo rastas Diržių kapinyno vyro kape (pav. 2). Moterims kapliai buvo dedami šalia kairiojo blauzdikaulio ar šlaunikaulio, o adatos, peiliukai, verpstukai, ylos – juosmens srityje ar prie galvos. Grandinėlėmis sujungta smeigtukų pora – krūtinės srityje (pav. 3:1,2), o būdingiausias papuošalas – kelių eilių žalvarinių įvijų bei jų eiles jungiančių plokštelių apgalvis ir vainikas iš ilgos įvijos – galvos srityje. Dažnai aptinkamos įvairių formų segės (pav. 3; 4), antkaklės (pav. 4). Vaikams į kapus dedami papuošalai buvo gaminami iš suaugusių papuošalų, paskubomis.

Iš tyrinėtų kapinyų pastebima, kad paprotys laidoti mirusius su gausiomis įkapėmis išsilaikė nuo V iki XII a.

Žiemgalos teritorijoje piliakalnių labai mažai. Dešiniajame Beržtalio upelio

krante yra nedidelė ir neaukšta kalva, kuri laikoma Žeimelio piliakalniu. Pietinėje jos dalyje buvo laidojami žydai. Nuo upelio ir aplink iš šiaurės bei pietų esančios pelkės kalva tepakyla vos 2–3 metrus. Piliakalnio aikštelė apie 90 metrų ilgio, nuo sausumos atskirta 90 m ilgio pylimu, kurio aukštis siekia 1,5–2,5 m. Manoma, kad piliakalnis galėjo būti naudojamas iki XIV a. pabaigos.

Apylinkėse gausu ir dubenuotų akmenų, kurių nemažą dalį J. Šliavas suvežė prie Žeimelio mokyklos. Dauguma šių akmenų, kurie buvo išjudinti sovietinės melioracijos, yra dviejų tipų: su smailiadugniais dubenimis ir su netaisyklingai įgaubtu paviršiumi. Pirmųjų apylinkėje yra daugiausia.

Prie mokyklos du dubenuotieji akmenys atvežti iš paties Žeimelio, vienas – iš Gelčių, du – iš Kairelių, po vieną – iš Pelaniškių ir Trumpakojų. Netoli Žeimelio, Zylių kaime buvęs akmuo su „Velnio sėdyne“, kitas akmuo prie Trumpakojų Švitinio pakrantėje buvo užverstas melioracijos metu. Šiauriniame Žeimelio miestelio pakraštyje dubenuotas akmuo buvo nustumtas į tvenkinį. Gedeikonijų kaime – išjudintas iš savo vietos. Didžiųjų Plonėnų apylinkėje buvo žinomi trys dubenuotieji akmenys, kurių vienas įmūrytas į sandėlio sieną. Visi jie aptikti kaimavietėse, senų sodybų vietose, matyt, buvo namų aukurai, prie kurių buvo prašoma malonių šeimai ar giminei. Akmenys galėjo būti naudojami dar XVI–XVII a.

Žiemgalių karų su ordinu metu didelė dalis vietinių gyventojų buvo priversta palikti savo gyvenamas vietas ir trauktis į Lietuvą. Priešistoriniai centrai, kokiais V–XII a. buvo Žeimelis ar Diržiai, nenustoję savo reikšmės ir XIII–XIV a. bei vėlesniais laikais. Žeimelio iškilimą ir jo kaip centro raidą nulėmė Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės bajorams teikiama privilegija prie dvarų rengti turgus. Tai lėmė dvarų-miestelių formavimąsi kaimiškosios urbanizacijos kryptimi.

Šių apylinkių priešistorės medžiagą galima aptikti Tartu, Jelgavos, Vilniaus, Šiaulių muziejuose.

Su Žeimelio krašto priešistore galima susipažinti ir nuo 1959 m. veikiančiame „Žiemgalos“ muziejuje, kurio ekspozicija nuo 1993 m. yra miestelio Mažosios karčemos patalpose.